

Den udenbys kirkegård

– Fra Nilens vestbred til Assistenskirkegården i Odense

Af Karin Kryger

Kunsthistoriker, mag.art.

Assistenskirkegården i Odense blev anlagt 1811 som en udenbys kirkegård. Det kan være lidt svært at forstå i dag, hvor byen omkranser den, men mange af de kirkegårde, man i Danmark i begyndelsen af 1800-tallet anlagde uden for byerne af hygiejniske grunde, er senere er blevet opslugt af den voksende by og kan nu ligge i tæt beboede kvarterer. En assistenskirkegård er en aflastningskirkegård, en kirkegård, der skulle aflaste kirkegården anlagt omkring sognekirkerne i byen. En assistenskirkegård kunne således godt ligge inde i byen, det er der eksempler på fra større byer f.eks København.

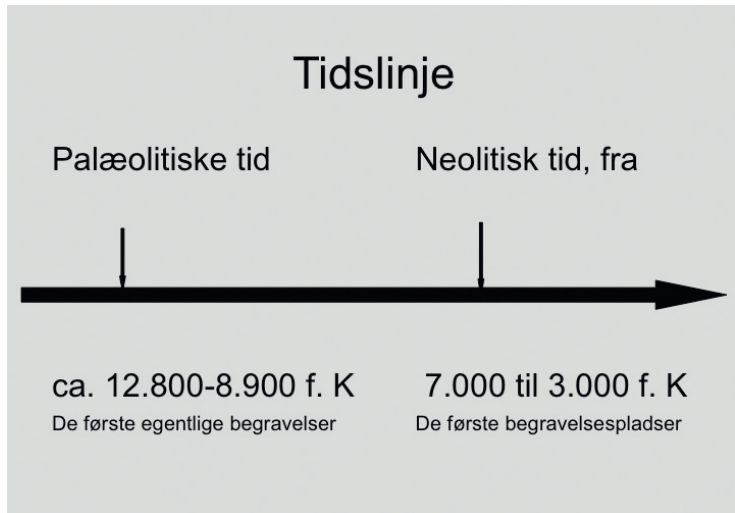
Men omkring slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet begyndte man i Danmark at anlægge kirkegårde uden for byen. Inden det fortælles, hvorfor den udvikling skete, må vi gå tilbage i historien, bogstavelig talt til Adam og Eva, for at se på, hvad man i de tidligste tider stillede op med de døde.

Hvorledes opstod begravelser, og hvornår begyndte vi at begrave og anlægge gravpladser?

En gammel islamisk legende fortæller, at Kain efter det frygtelige brodermord slæbte rundt på liget af Abel i årevis, før han af ravnene lærte at begrave sin dræbte modstander. Myten viser lidt om, hvorledes man har forestillet sig den rådvildhed og magtesløshed og afmagt, der må have grebet de første mennesker, der blev konfronteret med døden. I øvrigt følelser, vi alle kender til, lige meget om et dødsfald i vor familie eller vennekreds indtræffer ventet eller uventet.

De første spor af begravelser af *Homo Erectus*, hvor der har fundet en omsorgsbehandling af afdøde sted, er 300.000-500.000 år gamle. Det er efter manges opfattelse også i forbin-

Fig. 1. Tidslinje, der viser, hvornår i menneskets udvikling man begyndte at give de afdøde en begravelse.

delse med omsorgen for de døde, at religioner opstod. Den israelske filosof og religionshistoriker Zwi Weblowsky (f. 1924) har udtrykt det på denne måde: "Religion begynder der, hvor mennesket beskæftiger sig mere med den afdødes lig, end det er strengt nødvendigt for en begravelse."

Det synes som om, at det først er i den senere Palæolitiske tid ca. 12.800-8.900 f. K, at egentlige begravelse af lig finder sted. Og først endnu senere, i Neolitisk tid fra 7.000 til 3.000 f. K, at mennesket finder på at anlægge egentlige begravelsespladser (fig. 1).

Hver kultur gennem tiderne har haft sin begravelseskultur, og her vil der kun vises enkelte eksempler fra den ægyptiske, græske og romerske oldtid, før der gøres rede for den kristne vestlige begravelses- og kirkegårdskultur i Europa fra antikken til 1811, hvor Assistenskirkegården i Odense blev anlagt. Hovedvægten lægges på, hvor man placerer begravelsespladserne, nekropolerne, de dødes byer, i forhold til bebyggelsen og hvorfor. Der har gennem tiderne været vekslende moder og skikke. I oldtiden er der eksempler på begravelsespladser i selve byerne, ja sågar i den afdødes eget hus. Det sidste fænomen hænger utvivlsomt sammen med forfædre dyrkelsen, hvor de afdøde forfædre og mødre gerne skulle hjælpe og beskytte efterkommerne ved deres tilstedeværelse. Anerne opnåede på den måde en status som guder. Men der er også mange eksempler på, at begravelsespladserne bevidst lægges uden for byerne.

Ægypten

I det gamle Ægypten betød ankh-tegnet, også kaldet nilnøglen, liv (fig. 2). Der er mange forklaringer på, hvad tegnet forestiller. En af de mere overbevisende er, at tegnet er en gengivelse af Nilen, der jo betød liv for ægypterne. På Nilens østbred anlagde man de store byer, på vestbredden anlagde man begravelsespladserne.

De store begravelser for faraonerne, Sakkarah (det gamle Rige) (fig. 3), Giza (Det gamle rige) (fig. 4) og Kongernes Dal (fig. 5) lå langt fra bebyggelserne, langt ude i ørkenen. Men hvad så med ikke kongelige personer? Også de fandt deres gravpladser væk fra bebyggelserne. Adelsgravene ved Aswan er som kongegravene anbragt på Nilens vestbred (fig. 6). Et stykke fra Kongernes Dal har man fundet en by for de håndværkere og kunstnere, der arbejdede på faraonernes grave i Kongernes Dal. Byen ligger i en klump og nekropolen i en anden, ikke langt væk, men dog adskilt fra bebyggelsen (fig. 7).

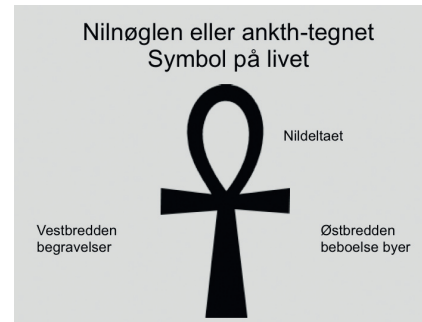

Fig. 2. Én forklaring blandt mange på nilnøglen symbolik.

Fig. 3. Djosers trinpyramide i Sakkarah ca. 2600 f. K. Foto: Karin Kryger 2008.

Fig. 4. Keopsypyramiden i Giza. 4 Dynasti 2534-2455 f. K. Foto: Karin Kryger. 2008.

Fig. 6. Aswan, adelsgravene på vestbredden. 18. Dynasti 1550-1307 f. K. Foto: Karin Kryger 2008.

Fig. 5. Kongernes dal. Det ny Rige 18. -20. Dynasti 1550-1070 f. K. Foto: Karin Kryger 2008.

Fig. 7. Der el Medina, gravplads for arbejderne ved gravene i Kongernes Dal. 18. Dynasti-1550-1307 f. K. Foto: Karin Kryger 2008.

Grækenland

En af de kendteste begravelsespladser fra den græske oldtid er Kerameikos, der lå uden for Athen. Der har været begravelser på stedet siden forhistorisk tid. Da Athens bymur blev bygget i 478 f. K., blev begravelsespladsen delt i to, en inden for bymuren og en lige uden for, hvor man kom fra den ene til den anden gennem en port. Fra Akropolis over Argoraen og til Kerameikos gik en prosessionensvej til prosessionerne for guderne.

Mange af de hellenistiske gravminder på Kerameikos er beva-

Fig. 8. Gravminder fra Kerameikos midten af 300-tallet f. K. Foto: Karin Kryger 1996.

rede den dag i dag. På kirkegården er det nu kopier, der står, men originalerne er at se på det arkæologiske museum. Men kopierne står der, hvor originalerne har stået i 2000 år (fig. 8).

Romerriget

Den såkaldte romerske Tolv Tavle Lov vedtaget 449 F. K. blev nedfældet på 12 bronzetavler og opstillet på Forum Romanum. Lovteksterne danner grundlaget for Romerretten. Den originale tekst er forsvundet, da den blev ødelagt af gallerne 387 F.K, men kendes fra uofficielle kopier.

På tavle X, III hedder det: "Hominem mortuum in urbe ne seplito neve urito." Dvs. ingen begravelse eller kremering af et lig må finde sted inde i en by.

Når man giver sådan en lov, må man antage, at begravelser og kremeringer rent faktisk fandt sted i byerne, eller var der jo ingen grund til at lovgive om det. Undtaget for reglen var i praksis kun Vestalinderne og de senere romerske kejsere. Loven førte til anlæggelse af nekropoler, dødebyer, uden for byerne og var dermed bestemmende for den romerske begravelseskultur.

Fig. 9. Via Appia, Cecilia Metellas Mausoleum
1. årh. f. K.
Foto: Karin Kryger 2000.

Generelt fandt begravelser i romerriget derfor sted uden for byerne i nekropoler, som f.eks. Cecilia Metellas mausoleum på Via Appia uden for Rom (fig. 9) eller i de underjordiske grave katakomberne.

De første kristne begravelser

I Johannes' Åbenbaring kapitel 6, vers 9-11, der er en del af skildringen af Tilbedelsen af Lammet, hedder det: "Og da det brød det femte segl, så jeg nedenunder alteret deres sjæle, som var myrdede for Guds ords skyld og for det vidnesbyrd skyld, som de holdt fast ved." Martyrerne var ifølge Johannes' syn altså placeret under alteret med offerlammet. Man havde altså en forestilling om, at martyren var knyttet til alteret, og den forestilling holdt sig i mange hundrede år. I de kristnes katakomber var det særligt attraktivt at tilkøbe sig en begravelsesplads i nærheden af martyrerne, og man var villig til at betale for det.

I 312 udstedte kejser Konstantin det såkaldte toleranceedikt, hvor kristendommen blev tilladt. Kirkens sejr blev martyrgravenes triumf. Basilika efter basilika rejstes over helgengravene også over Roms første biskop, apostlen Peter. Martyrkulten banede vejen for jordfæstelse i selve gudshusene.

Ønsket om i døden at være tæt på det hellige, tæt på en martyrgrav, tæt på kirken, overvandt med tiden romerlovens bestemmelser om at lægge begravelserne uden for byerne. Kirkebegravelser og begravelser på indenbys kirkegårde blev det foretrukne, trods de stadig eksisterende love mod indenbys begravelser. I katakomberne havde de kristne købt gravsteder så tæt på martyrerne som muligt. Nu gjaldt det om at komme så tæt på martyren som muligt i kirken. De indenbys begravelser tog til, og i 381 forbød kejser Theodosius enhver begravelse i byerne også i helgenkirkerne. Men ingen regel uden undtagelse, fyrste- og bispebegravelser fandt sted i kirkerne trods alle forbud. Ved det første kirkemøde i 813 i Mainz vedtog man følgende regel: Ingen død må begraves i selve kirken, undtagen bispem, abbeder, værdige præster og troende lægfolk. Begrebet "troende lægfolk" må siges at være særdeles rummeligt. Og kirkerne kunne jo sagtens overbevises om af døde inderlige tro, når en passende afgift blev erlagt.

Begravelserne blev en god forretning for kirkerne, jo tættere på alteret og martyrgraven begravelsen var, jo større var prisen. Med tiden blev kirkerne afhængige af indtægterne fra begravelserne. Resultatet blev, at såvel kirker som indenbys kirkegårde blev overfyldte med begravelser.

Begravelser i Vesteuropa i middelalder og renæssance

I f. eks. Santa Cecilia in Trastevere ser man, hvorledes en helgenindes grav er anbragt under alteret, i overensstemmelse med Johannes' Åbenbaring. Det nuværende arrangement omkring graven er fra renæssancen, men grundideen, at anbringe helgenen under alteret, stammer fra den oldkristne tid. Reformationen betød ingen ændring af begravelsesskikkene. Den århundrede lange tradition og ønsket om at blive stedt til hvile sammen med de afdøde forfædre samt kirkernes behov for indtægter fastlåste begravelsestraditionen. Pestepidemiernes hærgen tvang myndighederne til i nødsituationer at anlægge pestkirkegårde uden for byernes mure, men her var der tale om nødbegravelser.

Nu var man godt klar over, at de levende ikke havde så godt af nærkontakten med de døde, og i renæssancen er der eksempler på, at fremsynede fyrster anlagde udenbys kirkegårde. I byen Halle bordrede ærkebiskoppen Albrecht af Brandenburg i 1529 anlæggelsen af en kirkegård, en gudsager, uden for byens mure, befæstet af en høj mur og med vagttårn, og hvor der på murens inderside var arkader med begravelseskapeller (fig. 10). Kirkegården blev desværre beskadiget under Anden

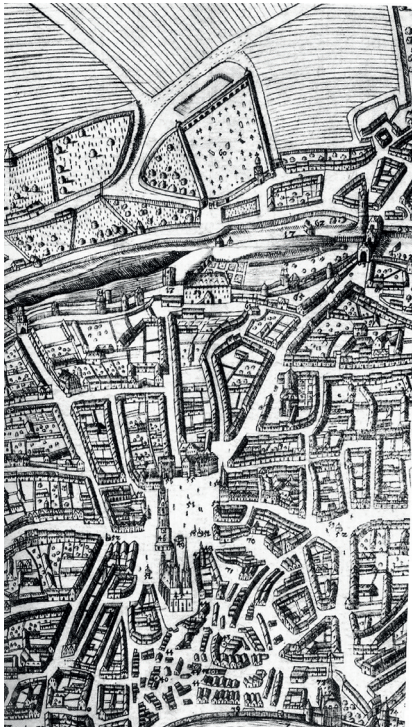

Fig. 10. Udsnit af kort over Halle fra 1667. Gudsageren anlagt uden for byen 1529. Kobberstik af Johann Wüsthoff.

Fig. 11. Stadsgudsageren i Halle. Porten. Foto: Karin Kryger 2006.

Fig. 12. Stads-gudsageren i Halle. Muren og hjørnekapel udefra.
Foto: Karin Kryger 2006.

Verdenskrig, men er nu restaureret, så helheden er bevaret. Kirkegården rummer stadig mange historiske grave fra renessancen til i dag (fig. 11-13).

Fig. 13. Stads-gudsageren i Halle. I baggrunden muren med kapellerne.
Foto: Karin Kryger 2006.

Inden vi vender blikket mod Danmark, kan vi lige besøge Paris og se på situationen der i midten af 1700-tallet. Her voldte den største indenbys kirkegård, nemlig Cemetière des Innocents, store problemer. Her havde været begravelser siden an-

tikken, men selve kirkegården stammede fra merovingertiden. Kirkegården var en latent sundhedsfare for befolkningen, og stanken fra kirkegården var uudholdelig og overbelægningen katastrofal. I 1775 var forholdene så alvorlige, at man besluttede at lukke kirkegården, hvilket skete i 1780, hvorefter man flyttede alle knoglerne til en katakombe, der i dag er en af Paris' turistattraktioner. Det har været et kæmpeprojekt at flytte mange hundrede års skeletter til katakomben. I 1804 blev den nye udenbys kirkegård Pere La Chaise oprettet. Folks uvilje mod den udenbys kirkegård klarede man ved at flytte nogle af Paris' berømtheder fra de indenbys kirker og kirkegårde ud til den nye, bl.a. Abelard og Heloise.

Danmark

Men lad os nu vende blikket mod Danmark. I middelalderen og renæssancen kendte man ikke til udenbys kirkegårde, med mindre der var tale om pestkirkegårde. I København lå kirkegårdene omkring kirkerne, og man fik også indenbys assistenskirkegårde i 16- og 1700-tallet som f.eks. Vor Frue Kirke, hvis assistenskirkegård lå i Fiolstræde (fig. 14). De første udenbys kirkegårde uden for Nørreport var forskel-

Fig. 14. Geddes kort over Nørre Kvarter i København fra 1757 med Vor Frue Kirke og Vor Frue Kirkes assistenskirkegård.

Fig. 15. Stadskonduktor J.H. Rawerts forslag til udvidelsen af Assistens Kirkegård i København 1805. Københavns Stadsarkiv.

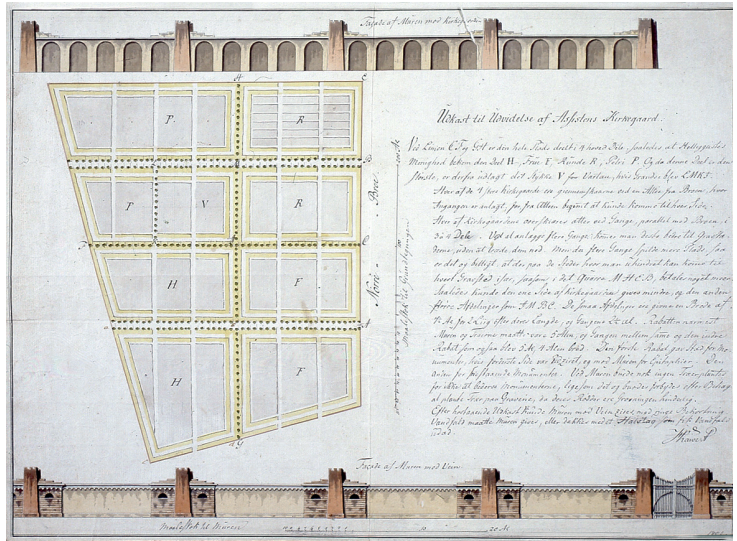

Fig. 16. Jens Bangs forslag til en udvidelse af Assistens Kirkegård i København 1805. Københavns Stadsarkiv.

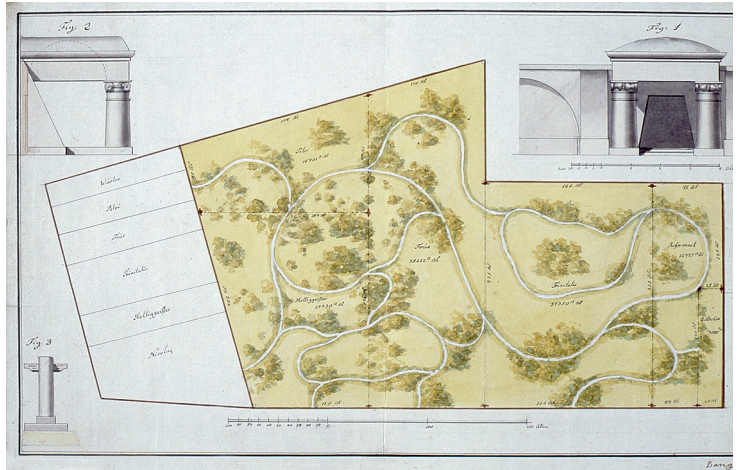
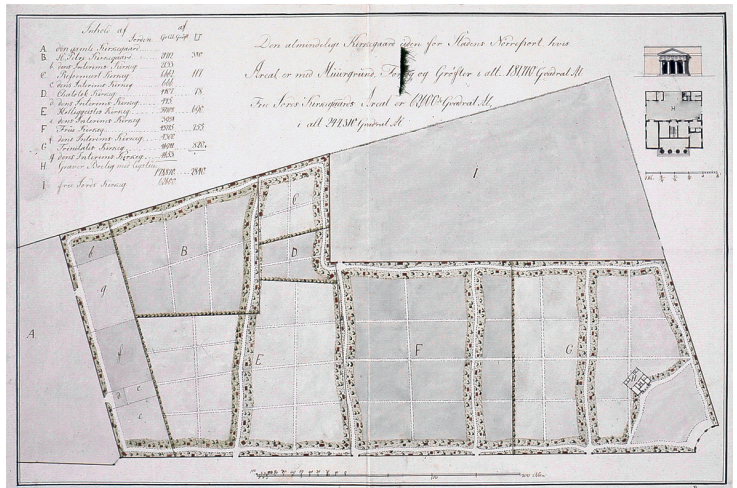

Fig. 17. J.H. Rawerts reviderede forslag. Kompromisset, hvor snoede gange adskiller afdelingerne med de lige gange.

lige pestkirkegårde og Garnisons Kirkegård fra 1671 og Holmens Kirkegård fra 1666.

På baggrund af overbelægning i de københavnske kirker og kirkegårde samt en voksende bevidsthed om sundhedsfaren, blev Assistens Kirkegård på Nørrebro anlagt i 1760. I starten var der modvilje mod at lade sig begrave derude på Nørrebro, hvor kun fattigfolk, der ikke havde råd til andet blev begravet. Imidlertid ændrede holdningen til den udenbys begravelse sig. Dels blev der mere bevidsthed om det uhensigtsmæssige i indenbys begravelse, dels blev borgerskabet påvirket af den franske filosof Jean Jacques Rousseaus parole "tilbage til naturen". Den første af det bedre borgerskab, der lod sig begrave på Assistens Kirkegård, gjorde det tydeligvis af idealistiske grunde, og i 1802 kunne forfatteren August Hennings spydigt notere i sin dagbog, at han havde besøgt fattigkirkegården uden for Nørreport, der hvor de, der er rige på ånd og penge, lader sig begrave. I 1805 måtte man udvide Assistens Kirkegård i København, og Stadskonstruktør J.H. Rawert udarbejdede et forslag. Kirkegården er ifølge hans projekt opdelt meget rationelt, og Rawert synes i ekstrem grad at have været afhængig af sin lineal (fig. 15).

Det forslag reagerede borgmester Jens Bang på. Jens Bang var uddannet læge, men han havde også været på Kunstakademiet og havde opnået guldmedalje i arkitektur. Dette burde have givet ham et flerårigt rejsestipendium, men på grund af rigets finanser blev han snydt herfor. Han blev læge i stedet for. Bangs forslag er påvirket af såvel indflydelsen fra den romantiske have som hans lægeetiske opfattelse. Selv om hans projekt umiddelbart virker romantisk, så var hans argumenter for projektet ikke spor romantiske men rationelle. Bang mente, at sorg var skadeligt for helbredet og ønskede derfor, at besøget på en kirkegård skulle lette det sorgfulde sind. Derfor plæderede han for en lys og venlig kirkegård uden elementer, der kan vække melankolien. Hans idé om at blot markere gravstederne med en stander og lægge ens mausoleer langs murene har været uhørt moderne for hans tid (fig. 16). Bystyret i København tænkte rationelt som Rawert, derfor blev Bangs forslag forkastet.

Ikke desto mindre fik Bangs forslag indflydelse på det endelige projekt, som Rawert leverede. Ydergangene til de enkelte sognes afdelinger blev snoede (fig. 17). Det var en idé, der, som vi skal se senere, fik indflydelse på anlægget af den ældste afdeling på Odense Assistenskirkegård.

De problemer vedrørende indenbys begravelse og begravelse i kirken, som hovedstaden havde, gjaldt selvfølgelig også

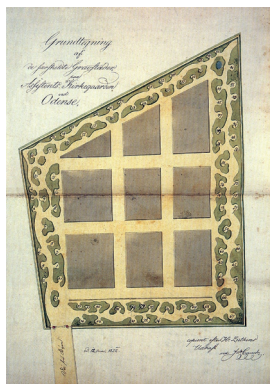

Fig. 18. Assistenskirkegården i Odense tegning 1822, der viser det oprindelige anlæg fra 1811. Landsarkivet for Fyn.

de store provinsbyer. Der blev derfor i 1793, altså 33 år efter at Assistens Kirkegård i København blev anlagt, i Odense nedsat en kommission, der skulle planlægge anlæggelsen af en kirkegård uden for byens mure, en kirkegård, der skulle være fælles for alle sogne. Det blev en meget stor kommission. Der skulle jo være repræsentanter fra alle sognene, sognepræster og kirkeværger, foruden magistraten, repræsentanter for byens borgere samt stiftsøvrigheden. Først i 1798 var man nået til enighed om placeringen af kirkegården, der på dette tidspunkt kunne give anledning til betænkeligheder, da den var langt uden for byen. Og så var jorden vanhelliget, da det var her, der fandt henrettelser sted, og alskens skarn holdt til i området.

I 1805 fik kommissionen som lokalmyndigheder i hele landet imidlertid kniven på struben: Frederiks den. 6. udsendte en forordning, der forbød begravelser i kirkerne og påbød enhver købstadskirke, der ikke havde en kirkegård uden for byen, inden 2 år at anlægge en sådan. I kommissionen sad nu biskoppen over Fyns Stift, Peter Hansen, der synes at have arbejdet noget mere energisk for sagen end sine forgængere. Den kgl. haveinspektør, Hans v. Müller, fik i 1806 til opgave at tegne kirkegårdens anlæg, som forelå i 1808. Tegninger af kirkegården som helhed kendes ikke fra Hans Müllers hånd. Men vi har en tegning fra 1822, der viser kirkegården i denne første skikkelse (fig. 18). Kirkegården er for så vidt anlagt rationelt, efter en lineal, ligesom Rawerts projekt til Assistens Kirkegård i København. Men Müller har udviklet ideen med de snoede gange i kanten af kirkegården. Rundt om kirkegården er en snoet gang, der inddeler gangen i grønne kabinetter, som var forbeholdt familiegravsteder. Snoningerne er mere dramatiske end tilfældet blev i København. Müller har endog en sø med i sin romantiske indramning af kirkegården (fig. 18).

Vi har en detaljetegning fra Hans Müllers hånd af Frue Kirkes afdeling på kirkegården. Heraf fremgår det, at der trods alt skulle være en regelmæssig orden på de almindelige gravsteder (fig. 19).

Kirkegården blev sådan set allerede indviet i 1808, og desværre ikke på en særlig værdig måde. I 1808 opholdt der sig spanske og franske hjælpetropper i Danmark. En spansk soldat myrdede en fransk soldat og blev henrettet på den indhegnede plads, der var bestemt for den kommende kirkegård. Det var klart, at det ikke var en begivenhed, der var med til at mindske borgernes fordomme mod en udenbys kirkegård. Biskop Peter Hansen fulgte da Augustins eksempel fra København og kundgjorde, at til sin tid ville han begraves på Assistenskirkegården. Han kom derved ufrivilligt til at sætte skub i tingene.

Han døde allerede i 1810, og på det tidspunkt var kirkegården endnu ikke klar begravelse. Biskoppen blev midlertidigt begravet på St. Knuds kirkegård inde i byen. Et yderligere pres blev lagt på myndighederne, da løjtnant Carl von Krogh døde i februar 1811 og justitsrådinde Ulrike Eleonora Andersen døde i marts. Begges familier ønskede en begravelse på Assistenskirkegården. Nu lå celebre "kunder" ligefrem i kø for at blive ekspederet. Kisterne blev hensat i St. Hans Kirke. Omsider den 16. maj 1811 blev kirkegården højtideligt indviet og de tre ventende lig begravet den følgende nat på kirkegården.

På biskoppens grav var i mange år blot en rosenbusk, men i

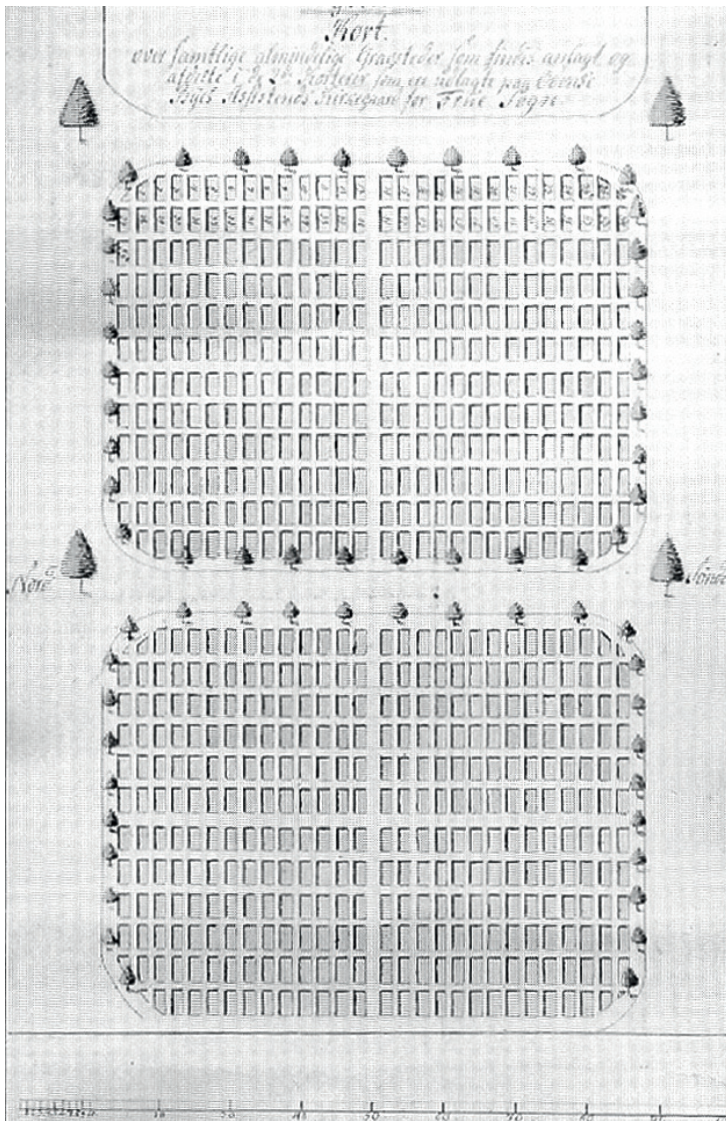

Fig. 19. Vor Frue Kirkes afdeling, Assistenskirkegården i Odense, tegning af kgl. haveinspektør Hans Müller. Landsarkivet for Fyn.

Fig. 20. C. F. Hansens forslag til broderen biskop Peter Hansens gravmæle. Danmarks Kunstbibliotek, Samlingen af Arkitekturtegninger.

1816 tegnede biskoppens bror, arkitekten C.F. Hansen, et udkast til biskoppens gravmæle. Det blev imidlertid ikke til noget, og da bispinden døde, blev der sat et ganske almindeligt ydmygt jernkors, der ikke har adskilt sig væsentligt fra andre borgeres monumenter. Korset er der endnu. C. F. Hansens projekt viser broderens gravminde i naturen, eller i det grønne kabinet, hvor gravstedet lå (fig. 20). Assistenskirkegården i Odense er blevet udvidet utallige gange senere.

Hans Müllers for sin tid meget moderne anlæg er gået tabt på grund af udvidelserne. Men man kan faktisk spore hans oprindelige anlæg, når man ser godt efter. Endnu ligger der en gang, der er snoet, en gang, der har rummet de grønne kabinetter med familiegravene. Hans Müller ligger begravet på den ældste del af assistenskirkegården i Odense i ydergangen ved muren, og hans grav er stadig at se.

Litteratur:

- Curl, James Stevens, *Death and Architecture*, London 2002.
- Gay, Vitus, "Gudsagre, Hovedtræk af de kristne Gravskikkens udvikling i Danmark fra Kristendommens Indførelse til Midten af 19. Aarhundrede", *Ligbrændingens Historie i Danmark*, 91-200, Kbh. 1931,
- Jensen, Johan Fjord, *Vest for Paradis. Begravelsespladsernes natur*, Kbh. 2002.
- Knigge, Urula, *The Athenian Kerameikos, History – Monuments – Excavations*, Athen 1991.
- Kryger, Karin, Birgitte Bøggild Johannsen og Rikke Ilsted Kristiansen (red.), "Odense Bys Kirkegårde", *Danmarks Kirker*, Odense amt, hefte 17, (red.), Herning 2000.
- Kryger, Karin, *Allegori og Borgerdyd, Studier i det nyklassicistiske gravmæle i Danmark*, Kbh. 1989.
- Raahauge-Askegård, Olaf, *Assistenskirkegården i Odense*. Odense 1961
- Sommer, Anne-Louise, *De dødes Haver. Den moderne Storbykirkegård*, Odense 2003.
- Sörries, Reiner (red.), *Grosses Lexikon der Bestattungs- und Friedhofskultur*, 1-2, Kassel 2002, 2005.
- Thomsens, Jørgen, "Odense Assistenskirkegård. Træk af kirkegårdens og begravelsesvæsenets historie", *Odensebogen* 1994, 125-48.
- Tietz, Anja A., *Der Stadtgottesacker in Halle (Saale)*, Halle 2004.